

Az EWUng. titkaiból

Két kérdést vizsgálok meg az alábbiakban mint az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (EWUng. I–II. Bp., 1993–94) egyik szócikkírója és szerkesztője.

1. Az EWUng. az MSzFE.-re vagy az UEW.-re hivatkozik-e?

RÉDEI KÁROLY és HONTI LÁSZLÓ „Tudománytörténeti visszapillantás és ami mögötte van (egy »apró« helyreigazítás)” című cikkükben DÉCSY GYULÁT marasztalják el (NyK 98: 305–15), de egyik jegyzetükben engem is bírálattal illetnek: „Megjegyezzük, hogy a TESz német nyelvű modernizált változata (EWUng) Zaicz Gábor munkájaként nem az MSzFE-re, hanem az UEW kézirat, ill. a munkálatok közben megjelent anyagára támaszkodott, de az EWUng megfelelő szócikkeiben valamilyen figyelmetlenség folytán csak az MSzFE-re történik hivatkozás, az UEW-re nem (legalábbis az I. kötet esetében ez a helyzet). Az EWUng egyes recenzensei észre is vették ezt a furcsaságot (Saarinen 1993: 174–175, Honti 1997: 154).” (NyK. 98: 308, 3. jegyzet).

Valóban, SIRKKA SAARINEN „Etymologiaa ja historiallista sanasemantiikkaa Unkarista [Etimológia és történeti szójelentés Magyarországról]” című recenziójában így ír: „Suomalais-ugrilaisen sanaston käsittelyssä näyttää EWUng:ssa kautta linjan olevan epäjohtamukaisuuksia. Sana-artikkeleissa viitataan lähes aina vain MSzFE:hin, vaikka lähteenä aivan selvästi olisikin ollut UEW” [A finnugor szókészlet feldolgozásában az EWUng. az egész vonalon következetlenséget mutat. A szócikkekben majdnem mindig csak az MSzFE.-re történik utalás, ha forrásként egészen nyilvánvalóan az UEW. szerepel is] (Sananjalka 35 [1993]: 174).

A szótár célkitűzéseiről, szerkesztési elveiről, módszertani kérdéseiről két közleményemben számoltam be: „Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache. Entwurf des Wörterbuches” (társszerző BENKŐ LORÁND: UAJb. NF. 6 [1986]: 215–27) és „Megjelenés előtt első idegen nyelvű etimológiai szótárunk (Az EtWb. és a TESz. Az EtWb. finnugor és török elemei)” (Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp., 1991. 655–9). A TESz. előszava pontosan fogalmaz: „Az ősi örökséghez tartozó szavak szócikkeiben a Magyar Szókészlet Finnugor Elemei című munka kézirataiból [kézirataiból] átvettük a rokon nyelvi megfelelőket és néhány kivétellel a szó uráli, finnugor, ugor proble-

matikájára vonatkozó állásfoglalást” (TESz. I, 12). Az MSzFE. és a TESz. együttműködésével kapcsolatban LAKÓ GYÖRGY előszava így ír: „a Nyelvtudományi Intézet Tudományos Tanácsának a határozata alapján tervbe vettük az MSzFE címszavai első előfordulásának közlését, valamint a magyar fejből szereplő példaszóknak, példamondatoknak új gyűjtés alapján történő felfrissítését” (MSzFE. I, 8). Ez persze azt jelentette, hogy a két szótár, pontosabban a finnugor nyelvek osztálya és a magyar nyelvtörténeti osztály között megkezdődtek a baráti tárgyalások, létrejöttek a beszélgetések: az MSzFE. és a TESz. munkatársai az anyagot illetően nem akartak a háttérbe szorulni. A finnugristák ERDÉLYI ISTVÁNT bízták meg, hogy a TESz.-nek a rendelkezésére bocsássa az MSzFE. anyagát, melyet aztán az S-, Sz- anyagtól kezdve ZAICZ GÁBOR vett át, és a külföldre távozott uralista helyett — megfelelő szempontok szerint — kivonatolta a finnugor nyelvek osztályán elkészült anyagot. Az 1970-es évek elején is gyakoriak voltak a két osztály tagjai közötti megbeszélések, amennyiben a finnugor, illetőleg a magyar anyag megkívánta.

Ha egy kutatóintézet tehát lényegében egy időben kétféle munkát végez, értelemszerűen a jövőben is egymásra vannak utalva, tehát az MSzFE.-t felváltó UEW.-nek és a TESz.-t helyettesítő EWUng.-nak is ezzel kellett számolnia.

Vagyis például az EWUng. szócikkeinek elkészítésekor a szócikkíróknak (vö. EWUng. X) az alábbi szabályokat feltétlenül figyelembe kell venni (az alábbi szabályokkal — elismerem — jobb lett volna korábban megismerkedni):

1. Az EWUng. nem mindig fogadja el az UEW. (részben ← MSzFE.) szófejtését.
2. Az UEW. — lényeges szófejtési kellékekkel — felülbírálja az MSzFE.-t.
3. A szó etimológiai összefüggéseit és rokon nyelvi kapcsolatait az UEW. — az MSzFE.-hez képest — jól adja vissza.
4. Az EWUng. új finnugor etimológiát közöl.
5. Az UEW. tartalmaz etimológiát, az MSzFE. nem.
6. Az UEW. a magyar szavak között közli (részben ?-lel) az oda tartozónak vélt származékszavakat, tehát az MSzFE.-hez képest etimológiai értékű.
7. Az EWUng. a kikövetkeztetett alapalakot pontosítja.
8. A szó etimológiai összefüggéseit és rokon nyelvi kapcsolatait az UEW. jól adja vissza.
9. A problematika az UEW. cikkében világosan nyomon követhető, az EWUng. is átveszi.
10. A szócsalád az UEW. jól dokumentálja.
11. A szócsalád (például) iráni kapcsolatainak megerősítése helyes.
12. A 3. magyarázat elvetése, illetőleg vizsgálata.
13. Egyéb körülmény miatt az UEW.-re utalás (például a magyar szócsalád visszajelölése, etimológiai tagot tartalmaz vagy nem tartalmaz, alapalakot ad, hangutánzó példákat közöl, művelődéstörténeti akadályok, a kötet elemzése alapján).
14. Egy finnugor fejlődés kockázatos voltáról az EWUng.-ban.
15. Elhárítások közlése az EWUng.-ban.

A fenti elvek alapján az EWUng. első kötetében a következő szavak olvashatók UEW.-ből átvettnek (a többszöri lapszámot jelzem): *aggik*¹ (2×), *agy* (2×), *ajtó*, *ágy*, *anya*, *apa*, *ár*¹, *ara*, *arany*, *arat*, *áru*, *ásít*, *aszó* (2×), *atval*, *avar*¹ (2×), *ázik* (2×), *bújik*, *csobolyó*, *csont* (2×), *csuporít*, *csüd*, *-e*, *ég*¹, *egy* (2×), *ék*¹, *elegyít* (2×), *ember* (2×), *enyeleg*, *enyett*, *enyh*, *ér*², *ér*³, *ereget*, *és*, *esküszik*, *evet* (2×), *faggyú*, *fecske*, *fejt* (2×), *fene*, *fér*, *fial*, *fordít*, *föl*, *fű*, *fű*², *füröszt*, *fűz*² (3×), *had*, *hamu*, *harmat*, *has*, *héj*, *hervad* (2×), *hét*, *hiu* (2×), *hólyag*, *homorú*, *hord*, *húr* (3×), *húsz*, *húz*, *ígér*, *iktat*, *ír*³, *is*, *íz*¹, *íz*³, *jár*, *ját*, *jonh* (2×), *jorgat*, *jut*, *kedig*, *kér*¹, *kerül* (2×), *keskeny* (2×). Összesen tehát hatvanhét szócikkre vonatkozik ez. Négyre pedig az, hogy az UEW., valamint az MSzFE. előnyeit is az olvasó elé tárja: *átkoz*, *csegely*, *csög-bog*, *gyak*. Az EWUng.-ra való hivatkozás egy esetben egy nem finnugor etimológiát is érint: *ácsorog*.

Az EWUng. első kötetében háromszor annyi az MSzFE.-re való utalások száma. Köztük csak olyat sorolok fel, melyek homonimikus alakok, és egy-két megfelelőjüket előbb már láthattuk: *ár*², *ér*¹, *fű*¹, *íz*². 272 a számuk az EWUng. első kötetében, és e magas szám minden bizonnyal megmaradt a Kor–Zs anyagot magába foglaló második részben.

Az említett körülmények folytán az EWUng. — a második kötetre is irányuló — eljárása aligha ítélné el, legfeljebb azt tehetnénk hozzá: a munka előszavában kétségkívül illett volna rá utalni.

Az EWUng. a legvitatottabb etimológiák esetében is csak hat etimológiai forrást említ (vö. például *arat*, *fordít*, *ház*, *hiu* stb.). Ezek között BENKŐ LORÁND véleménye szerint csak egy finnugor forrás lehetett. A főszerkesztővel való végleges megállapodás szerint az EWUng. jelzi, hogy az UEW. az MSzFE.-hez képest miben jár el:

1. Az MSzFE. etimológiáját az UEW. átveszi, és azt szótárunk elfogadja (ekkor szótárunk jelzése: MSzFE.).
2. Az UEW. új etimológiáját is elfogadja (jelzése: UEW.).
3. Új etimológiai adatok közlése és elhagyása tekintetében az UEW. eljárását az EWUng. megvizsgálja (jelzése: MSzFE., illetve UEW.).
4. Egyes esetekben az etimológia egyik elemét az MSzFE.-ből átveszi, és az UEW.-nél talált új körülményekkel kiegészíti (jelzése: MSzFE. és UEW.).

Az EWUng. végezetül a magyar nyelvészek szempontjából értékeli az UEW.-t. (Ugyanígy LIGETI LAJOS „A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban” [Bp., 1986] című művének lapszáma egyben turkológiai fogódzó török jövevényelemeink első két rétegének feltárásában.)

2. Az EWUng. új címszavai

Már említett cikkemben úgy nyilatkoztam, hogy az EWUng. „ezzel szemben a TESz.-hez képest közel száz új címszót is fog tartalmazni” (Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp., 1991. 655). A példaként felsorolt húsz címszó mellett azóta is úgy érzem, hogy ez a megállapításom nem pontos. Ideje tehát fölülvizsgálni.

Az EWUng. két kötetében — a szócikk végi utalásokat ismételtelen szemügyre véve — megvizsgáltam: mely elemek jelentkeznek elsőként legújabb magyar szófejtő szótárunkban. Az etimológiai elveket és KERESZTES LÁSZLÓ EWUng.-értékelését szem előtt tartva (FUD. 3: 126–8) a szótár új címszavai az alábbi kategóriákba tartoznak:

1. innováció (32 szó; vö. FUD. 3: 127): *ardó, ciki, császár-, csicsás, déllő, diszkó, ebfá, foghegyről, főköltő, gyász-, hetveg, holt-, holteleven, horó, karbantart, -képpen, kis-, kóla, laticel, legyeskedik, leuzat, matuzsálem, ne-, nem-, nemulass, rosszmájú, sukoró, szent-, szép²-, üdvözlégy, ür-, veszék;*

2. török (5 szó): *kiköcsén, mizser, nyőgér, szongor, úz;*

3. szláv (11 szó): *bocsár, grabanc, krapek, lehota, oláh, piskár, ruszki, szomoga, szoppan, uj, üzbé¹;*

4. német (24 szó): *belég, blatt, fater, fölia, fridzsider, füzér, galeri, hopmester, ispót, jatt, kégli, kombi, krach, kuplung, mószerol, piszli, plik, purgelejt, senkel, silling, valpót, verfelye, ziccer, zsoldonár;*

5. latin (15 szó): *akkumulál, archivum, dorni, fittrum, jáspis, konfesszor, miatyánk, misszionárius, obulus, prológus, sziszifuszi, tútor, vegetál, vigilia, vikárius;*

6. neolatin (4 szó): *kőr, morit, piti, reklám;*

7. nemzetközi szó, vándorszó (30 szó): *anorák, bikini, furgon, gén, hamburger, herpesz, istamét, kamion, kantár¹, kóma, komputér, konténer, konvoj, lézer, magnetofon, márkí, mini, mixer, reaktivál, rögbi, szangvinikus, szauna, szifon, tuba¹, ufó, üzbé², varég, videó, xilofon, zsámbok;*

8. egyéb (6 szó; vö. FUD. 3: 128): *genti, kápra, nándor, pónyik, szörfözik, xerox;*

9. ismeretlen eredetű (6 szó): *dalm, megy², sárma, torbágy, ühegy, vanálik.*

Az értékelés a „legvalószínűbbnek tartott minősítések alapján” (FUD. 3: 127) készült, bár ősi, valamint iráni és cigány elem a szavak közt nem volt. KERESZTES táblázatát használva tehát:

	szó	%
innováció	32	24,06
török	5	3,76
szláv	11	8,27
német	24	18,05
latin	15	11,28
neolatin	4	3,01
nemzetközi/vándorszó	30	22,56
egyéb	6	4,51
ismeretlen eredetű	6	4,51
összesen	133	100,00

A szavak a szótárban a legkülönbözőbb szempontok szerint tanulmányozhatók. Az új címszavak általában egy, ritkábban két jelentésűek. A jelentés németül van, de magyar értelmezésében BAKOS FERENC „Idegen szavak és kifejezések szótára” (Bp., 1973) és a „Magyar értelmező kéziszótár” (Bp., 1972; 2003²) a segítségünkre van. A kihalt szavak a GOMBOCZ–MELICH-féle „Magyar etymo-

logiai szótár”-ból valók, de *geburnus* címszavát követően is számos, a TESz.-ben nem tárgyalt szó tárgyalása égetővé vált.

A szócikkek végén 44 esetben nem áll forrás, ez a 133 címszó 33,08%-a. A címszavak forrásai közé — öt és tíz közötti előfordulással — az értelmező szótár, az értelmező kéziszótár, valamint KISS LAJOS, MOLLAY KÁROLY vokabulárium és a GOMBOCZ–MELICH szótár tartozik. Ritkábban — kétszeri-háromszori utalással — áll a nyelvművelő levelek, illetve kézikönyv, vagy a nyelvi divatok, továbbá GUDRUN KOBILAROV-GÖTZE német, FARKAS VILMOS görög eredetű latin, valamint BAKOS FERENC román elemeinek összegezése.

* * *

A Nyelvtudományi Intézet magyar nyelvtörténeti osztályán eltöltött közel 24 év alatt — 1973 és 1996 között — a TESz. és az EWUng. munkatársaként sokat tanultam. Azt is, hogy a hibákat ki kell javítani.

ZAICZ GÁBOR

